

^ Tüüpiline põhjaranniku saun, ahju kaks külge ulatuvad läbi seinte väljapoole. Ranna talu Lahe külas Viru-Nigulas. 1960. a. (Foto: Eesti Vabaõhumuuseum)

STIIILIAABITS

SAUNAD

Heiki Pärdi

ILLUSTRATSIOONID: EESTI VABAÕHUMUUSEUM, AUTORI KOGU

Põhiline ja kaua aega on ainus inimese hügieeni- ja ravitsemiskoht Eestis olnud saun. Eesti saunakultuuris saab eristada nelja omanäolist piirkonda: Lõuna-Eesti, saared ja põhjarannik ning saunadeta ala, mis ulatub Järvamaalt lehvikukujuliselt laienevana Lõuna-Harjumaale, Läänemaale ja Põhja-Pärnumaale, hõlmates umbes kolmandikku meie maast. Erinevusi leidub nii saunahoonete ehitustehnikas, sisemuses, ahjutüüpides kui ka veesoojendamise viisides, kusjuures Lõuna-Eestis eristuvad üksteisest üpris selgesti Mulgimaa ning Kagu-Eesti ehk Võrumaa ja Setumaa. Erinevusi on ka Eesti eri piirkondade saunakommetes. Siin tõuseb selgesti esile Lõuna-Eesti, kus saunaga seotud kombestik on

olnud mitmekesisem kui mujal – jääb mulje, nagu oleks seal tegemist omalaadse saunakultusega, kus on säilinud rohkelt uskumusi ka sauna imettegevast jõust. Taaskord eristub siin kitsamalt Kagu-Eesti oma tervitus- ja tänusõnadega saunale.

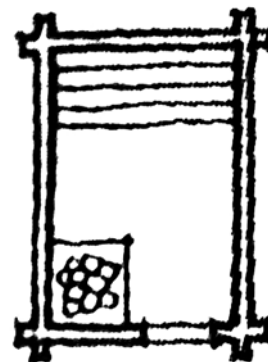
Nagu näha juuresolevalt kaardilt, hõlmavad valdava osa Eestist lõunaestli tüüpi saunad. Neis paikneb ahi otse sissekäigu kõrval ning lava asub hoone tagaseinas. Taolise planeeringuga saunad on olnud ainuvaldavad Tartu-, Võru- ja Setumaal, ent neid oli arvukalt veel Mulgimaal ja Kesk-Eestis. Sellise põhiplaaniga saunad on üldlevinud ka Lätis (sh liivlastel) ja Leedus, neid leidub Kesk- ja Lääne-Soomes ning Karjalas.

Põhimõtteliselt sama plaaniga saunad, kus ahi paikneb esiseinas, otse sissekäigu kõrval, on üldtuntud ka Saaremaal, Hiiumaal ja Muhus. Erinevalt Lõuna-Eestist asub lava sealsetes saunades külgseinas ahju kõrval. Seda tüüpi saunad on laialt levinud Ida-Soomes, Karjalas ja Vepsamaal ning põhjavenelaste juures. Samas meie lähinaabritel vadjalastel leidis nii lõunaeesti- kui saarte tüüpi saunasid.

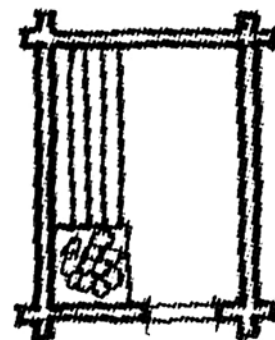
Kolmas põhiline sauna siseplaani variant oli iseloomulik Põhja-Eestile. See erineb lõuna-lääne tüüpi saunadest ahju asukoha poolest hoone tagaseinas ning lavaga selle kõrval.

Samas oli Põhja-Eesti ja saarte saunadel omakorda üks ühisjoon, mis eristab neid Lõuna-Eestist: saunaahi ehitati selliselt, et see ulatus kas ühe või kahe küljega väljapoole hoone seina.

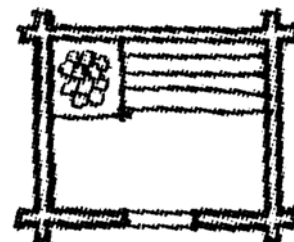
> Lõunaeesti tüüpi sauna põhiplaan.

> Saarte tüüpi sauna põhiplaan.

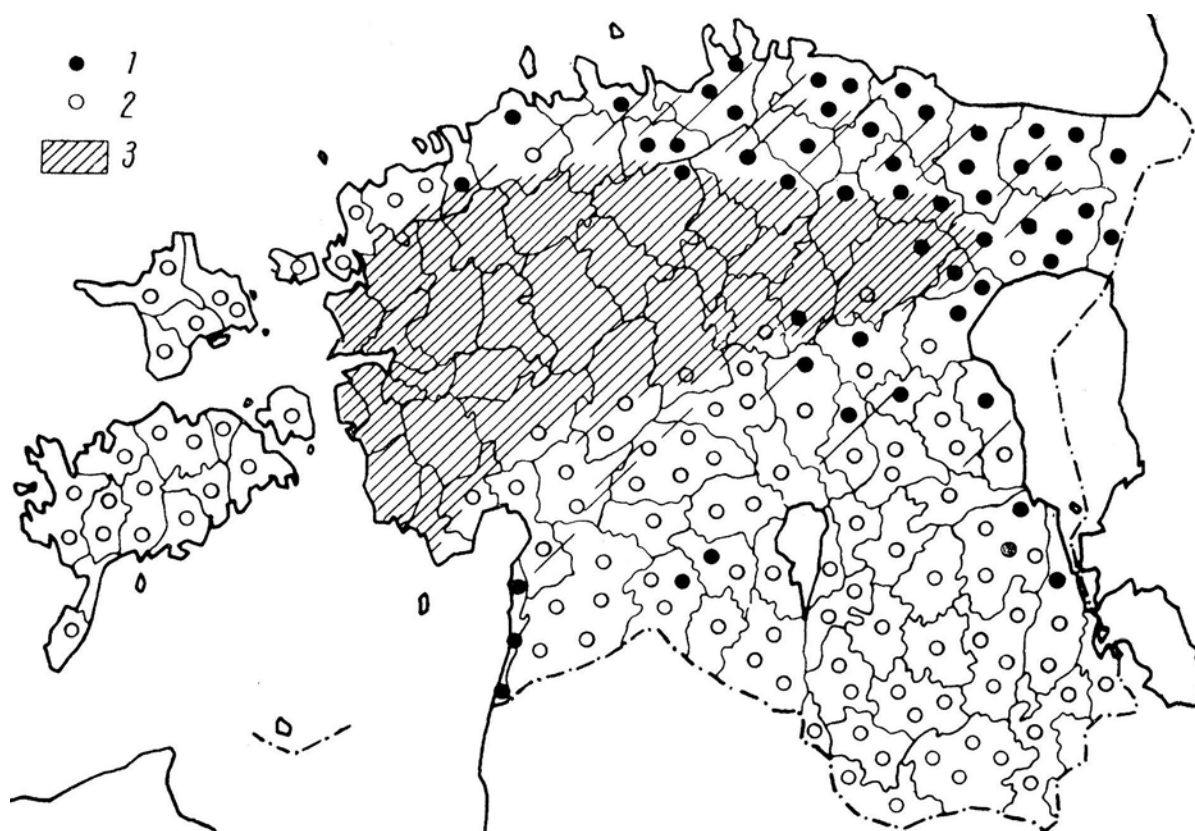

> Põhjaeesti tüüpi sauna põhiplaan.

✓ Põhiliste saunatüüpide levik.

1 – põhjaeesti tüüp, 2 – lõunaeesti tüüp,
3 – saunadeta ala, kus viheldi ja pesti rehetöös.

^ Täiskelpkatusega suitsusaun
Setumaal. Kukumäe talu Obinitsas. 1960. a.
(Foto: Eesti Vabaõhumuuseum)

~ Vana palkviiluga suitsusaun
Viro talus Pältre külas Võrumaal.
(Foto: Heiki Pärdi 2009)

Põliselt on saunad Eestis olnud korstnata suitsusaunad. Esimesi korstnaid hakati saunadele ehitama umbes samal ajal kui elumajadelegi – 19. sajandi lõpus. Traditsiooniliselt on saunu Eestis ehitatud palkidest, varem ristnurgaga, hiljem puhta nurgaga. Nagu enamasti kõik vanad taluhooned, ehitati ka saunad ilma vundamendita. Tuleohtliku hoonena ehitati saun tavaliselt taluõuest veidi eemale, kui võimalik, siis järve, oja või jõe äärde. Vanemad saunad olid valdavalt üheruumilised, 19. sajandi lõpu poole hakati neile, esmalt Saaremaal ja Muhus, lisama kergtarindiga esikuid. Kuni 19. sajandi lõpuni olid saunad kõik maapõrandatega, mis pesemise ajaks kaeti võimalusel õlgedega. Vanematel saunadel olid enamasti täiskelpkatused, hiljem hakati tegema poolkelpkatuseid.

Ida-Eestis ja põhjarannikul oli palju ka viilkatusega saunu. Laiemalt hakkasid viilkatused saunadel levima 20. sajandi alguses.

Siiski, erinevalt elamuist jäid saunade puhul ülekaalu suitsuhooned. Lisaks lihtsamale ehitamisele ja väiksemale küttekulule peeti suitsusauna ka terviseks ja üldse igati paremaks. Iseäranis visalt eelistati suitsusaunu Lõuna-Eestis, eriti Võru- ja Setumaal ning Mulgimaal, ent näiteks ka Lääne-Saaremaal ja Kihnus.

Ahjude ehituses suuri piirkondlikke erinevusi ei olnud: kõige algsemad saunaahjud kujutasid endast sideaineta raudkivikuhi, kus tulepesa moodustati suuremate katusekujuliselt laotud lamedate kivide, hiljem raudarmatuuri abil. Põhilise osa ahjust moodustaski selle laele laotud paraja suurusega raudkividest keris. Sääraseid algelisi kerisahje leidis siin-seal Kagu-Eestis veel mõnekümne aasta eest, tõenäoliselt on neid alles ja kasutuses praegugi.

„Vanaaegse suitsusauna vastu ei saa miski. Vanad saunad olid kõik suitsusaunad – suits tuli kerise pealt sisse. See saun tegi terveks ja tugevaks. Paergus suits läheb korstna kaudu välja. See pole saun. Kus on see kena suitsuhais, mis oli. Pole änam õiget leili, muidu aurutossu täis.“
(Pöide)

> Kõige tuntum Eesti maasaun on kahtlemata Palamusel, kus Toots koolivend Kiire südameläikimist püüdis välja ravida. (Foto: Heiki Pärdi 2018)

> Eesti kõige silmapaistvama ja ainulaadsema arhitektuuriga talusaun (1930) asub Puhja ligidal. Valubetoonist, talveaiaga kokku ehitatud hoone seisab aastaid tühjana ning on üle elanud tulekahju. (Foto: Heiki Pärdi 2013)

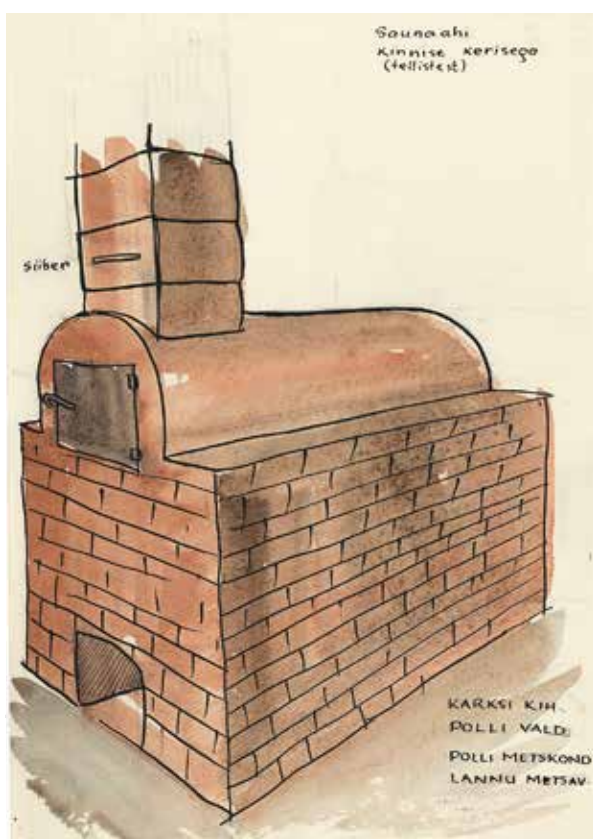

^ Moloka talu suitsusauna algeline kerisahi.
Mõrgi küla, Haanja kihelkond. 1960. a.
(Foto: Eesti Vabaõhumuuseum)

^ Viru-Nigula Koila küla Punga talu saunaahi
näeb välja nagu suure reheahju väike vend.
Eriline on selle juures ahju küljel olev suur
keriseauk, kust kaudu kuum õhk ja leil välja tuli.
(Joonis: Eesti Vabaõhumuuseum 1960)

~ Korstna ja kinnise kerisega omapärane
tellistest saunaahi Lannu metsavahi
juures Polli metskonnas Karksis.
(Joonis: Eesti Vabaõhumuuseum 1960)

Aja jooksul hakati ahje ja nende keriseid üha enam kinni ehitama, eelkõige silmas pidades tuleohutust. Lendlevate sädemete püüdmiseks tehti kerisele peale katted, milleks Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel sobis hästi suur paeplaat. Kinnise kerisega ahjud levisidki kõige enne Saaremaal ja põhjarannikul – ehk seal, kus ahjukeresid laoti paekivist. Põhjaranniku kinnise kerisega uuemad saunaahjud jäljendasid ehituslikult rehemajaahjude arengut.

19. sajandi lõpus hakati Ida- ja Lõuna-Eestis saunaahje, nii lahtise kui ka kinnise kerisega, üha rohkem ehitama tellistest.

Meie talusaunad on olnud sisustuselt õige napid, kus ahju kui kõige tähtsama kõrval on sama kohustuslik lehtpuulaudadest paari astmega lava. Lisaks leidub pea igas saunas kas üks või paar lihtsat puupinki, millel istudes end pesti. Saunaruumis olid ka mõned puuanumad. Suuremad tünnid olid sooja ja külma vee jaoks, oli veel veepang, mille sees vanasti ka ihu hariti. Saunakibudest suurem oli külma vee tõstmiseks, väiksem (u 1 l) kuuma vee jaoks ja leili viskamiseks.

Veesoojendamise viise on eri paigus olnud erinevaid, vanim neist on veepaja asetamine otse kerisele, mis kõige kauem on püsinud taaskord Lõuna-Eestis. Teine laiemalt levinud viis oli teha seda sama katuse all saunaesikus, suveköögis pliidil või müüripajas. Saartel on uuemal ajal saunavett soojendatud eranditult sedamoodi. Lõuna-Eestis oli muuseas veel mõnekümne aasta eest üpris tavaline, et kuum vesi sauna tarbeks toodi elumajast.

Alates 19. sajandist hakati eriti saartel saunu kokku ehitama õueköögiga, sageli ka sepikojaga. Saaremaal ehitati saunu ühe katuse alla lambalaudaga. Ida-Saaremaa oli ainus paik, kus talvel hoiti lambaid saunas. Saunaskäimise ajaks aeti lambad sauna eesruumi või rehetuppa. Sõnnikule laotati pesemise ajaks peale õlgi.

„Saunas olid lambad. Siis kui sauna tehti, aeti lambad kas vajase (esikusse) või talve rehetuppa. Saunaminemise ajaks pandi sasse (põhk) sõnniku peale või kui oli siis õled, et lambavirts läbi äi käi... See oli vanade inimeste meelest ikka soe saun, kus lambasõnnik parandal oli. Sõnnik oli soe.“
(Pöide)